

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ГОД 1988

ВИЛЬНИУС «МОКСЛАС» 1989

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR—BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1988

VILNIUS

1989

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1988

VILNIUS

1989

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1988 metai

VILNIUS „MOKSLAS“ 1989

MBBK 9(TL)

Li237

Redakcinė kolegija:

Vytautas MERKYS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Vida KNIURAITĖ, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Rita STRAZDONAITĖ (sekretorė), Tamara TARSILOVA, Adolfas TAUTAVICIUS, Irena VALIKONYTE, Regina ŽEPKAITE (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Redakcijos adresas:
232600 Vilnius, Kosciuškos 30

Išleista pagal LTSR MA Istorijos instituto užsakymą

L 0503020908—239 Z—89
M 854(08)—89

© LTSR MA Istorijos institutas, 1989

ISTORIJS TERMINIJA

Šio skyriaus konsultantas filol. m. kand.
Kazys Gaivenis

LIETUVOS METRIKOS KNYGOS: SĄVOKA, TERMINAS, DEFINICIJA

Terminą „knyga“ enciklopediniai žodynai aiškina kaip „sujungtus (susiūtus, sukljuotus, įrištus) popieriaus (pergamento) lapus su rankraštiniu ar spausdintu tekstu, iliustracijomis bei kita informacija“. Kai kurie žodynai duoda platesnį aiškinimą: „tai, kas yra knygoje,— jos turinys arba raštas (plg.: „Šventasis raštas“)“; „knyga — tai semantinės informacijos fiksavimo forma“. Toks aiškinimas apima tiek rankraštinę, tiek spausdintą knygą, jo prasmė mums lengvai suvokiama ir nediskutuotina.

Kalbininkai teigia, kad žodis „knyga“ į lietuvių kalbą atkeliavo iš mūsų kaimynų — rytų slavų. Tačiau dėl paties to žodžio kilmės nuomonės skiriasi. Vieni mėgina įrodyti žodžio „knyga“ slavišką kilmę, kiti slavišką žodį „knyga“ kildina iš asiriečių žodžio „kunu“ — antspaudas. Pastarosios versijos priešininkai, autoritetingi slavistai, prieštarauja jai dėl „tarpinės geografinės grandies nebuvimo ir formos bei reikšmės neatitikimo“¹. Pažymėsime, kad šiuo atveju kalbininkai žodį (t. y. terminą) tiesiogiai sieja su daikto forma.

Žodžio „knyga“ etimologiją paliktume kalbininkams, rankraštinės knygos istorijos nagrinėjimą — kodikologams, spausdintos — knygotyrininkams, jei ne pastarųjų metų su Lietuvos Metrika ir jos knygomis susiję tyrimai.

Istorikai jau seniai pastebėjo, kad žodis „knyga“ XV—XVI a. LDK raštinėje buvo vartojamas tik daugiskaita, kad jį pamažu pakeitė žodis „metrika“. Žodis „knygos“ jokių diskusijų nekėlė, o žodžio „metrika“ reikšmę pastaruoju metu mėginama aptarti tiksliau.

Remdamasi lenkiškų archyvinių žodynų² teiginiais, JAV tyrinėtoja P. Kenedi-Grimsted³ nurodo, kad viduramžių Lenkijos ir Lie-

¹ Plačiau žr.: Vladimirovas L. Dėl žodžio „knyga“ kilmės // Bibliotekų darbas. 1973. Nr. 11. P. 18—20.

² Polski słownik archiwalny. W-wa, 1974. S. 52; Słownik staropolski. Wrocław etc., 1964. T. 4, z. 3(22). S. 182.

³ Kennedy Grimsted P. with the collaboration of Sułkowska-Kurasiowa I. The „Lithuanian Metrica“ in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including an Annotated Edition of the 1887 Inventory, compiled by Stanislaw Ptaszycski. Cambridge, Massachu-

tuvos raštinėse žodis „metrika“ atsirado kaip pavadinimas knygu, kuriose įrašydavo išduodamų dokumentų nuorašus, kaip Europos valstybių raštinių (kuriose raštvedyba buvo lotynų kalba) regestų bei registrų ekvivalentas. P. Kenedi-Grimsted toliau pateikia loginių struktūrų išvadas: LDK raštinėje definicija „metrika“ „siauriausia ir specifinė“ prasme buvo tik vienos rūšies knygų — Užrašymų — pavadinimas. Kadangi definicija „metrika“ niekada nekito, tai archyvinio fondo „Lietuvos Metrika“ aprašo skelbėjas S. Ptašickis suklydo, į jį įtraukęs 1386—1491 m. originalių dokumentų aprašo knygą, Vilniaus pilies teismo knygas, vadinamąsias „Voluinės Metrikos“ knygas bei kitas, „kurios niekada nebuvo LDK raštinės knygos“. Taigi archyvinis fondas Nr. 389 „Lietuvos Metrika“, saugomas TSRS centriniame valstybiniame senųjų aktų archyve, nėra archyvinis fondas tikrąja („techninė“) prasme, nes jame yra ir kitų, ne vien LDK raštinėje susidariusių knygų ar joje parengtų dokumentų. Kitaip sakant, tikroji „Lietuvos Metrika“ sudaro tik dalį „Lietuvos Metrikos“ archyvinio fondo. P. Kenedi-Grimsted kartu pažymi, kad kai kada „metrika“ buvo vadinamas visas LDK raštinės knygų kompleksas, o kartais žodis „metrika“ buvo suvokiamas kaip visų LDK archyvų sumos sinonimas. Tačiau iš visų P. Kenedi-Grimsted teiginių dėl definicijos „metrika“ konteksto galima padaryti išvadą, tarytum LDK raštinėje buvo nuspręsta vesti „Metriką“, t. y. į „Užrašymų knygas“ nurašinėti tik tam tikros kategorijos raštinės išduodamus dokumentus. Bet praktiškai šis nutarimas buvo nuolat pažeidinėjamas, į „Metriką“ būdavo įtraukiami ne jai skirti dokumentai, o tai, pasak P. Kenedi-Grimsted, dar labiau komplikuoja tiek „Lietuvos Metrikos“ termino supratimą, tiek pačios Lietuvos Metrikos istorijos pažinimą.

Tarybinė istorikė A. Choroškevič⁴, siekdama pateisinti dabartinę archyvinio fondo „Lietuvos Metrika“ dokumentų sudėtį, aiškina, kad XVI a. termino „metrika“ pirminė reikšmė buvo sinonimiška terminui „užrašymas“ (запись), — ne atsitiktinai Lietuvos Metrikos didžioji dalis vadinama „Užrašymų knygomis“. Nuo XVI a. terminas „metrika“ pamažu įgavo vis platesnę reikšmę, o XVIII a. pabaigoje juo jau buvo vadinamos visos šiam archyvine fonde sukauptos knygos ir dokumentai. Pagaliau po S. Ptašickio teiginių susiklostė Lietuvos Metrikos, kaip LDK valstybinio archyvo, supratimas.

Taigi tiek P. Kenedi-Grimsted, tiek A. Choroškevič žodį „metri-

setts, 1984. Published jointly with the Institute of History of the Polish Academy of Sciences. P. 5—7; Kennedy Grimsted P. Czym jest i czym była Metryka Litewska? Stan obecny i perspektywy odtworzenia zawartości archiwum kancelaryjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego // Kwartalnik Historyczny. 1985. R. 92. N 1. S. 57—58.

⁴ Хорошкевич А. Л., Светенко А. С. [Рец.:] П. Кеннеди Гримстед при участии И. Сулковской-Курасевой. «Литовская Метрика» в Москве и Варшаве: Реконструкция архива Великого княжества Литовского. С включением аннотированного издания «Описания» 1887 г., составленного Станиславом Пташицким. Кембридж, Массачусетс. 1984, XVI, 73, 279, А 110. Издано совместно с Институтом истории РАН // Советские архивы. 1986. № 2. С. 87.

ka“ supranta kaip definiciją — tai „kancleriuui (ar pakancleriuui) prižiūrint LDK raštinėje vestos „Užrašymų knygos“. P. Kenedi-Grimsted žodį „metrika“ siekia išsaugoti kaip definiciją ir panaudoti ją „Lietuvos Metrikos“ archyviniam fondui revizuoti, o A. Choroškevič siūlo paties žodžio „metrika“ reikšmės evoliucionavimą nuo definicijos termino link.

Pažvelkime, kaip žodžiai „knygos“ ir „metrika“ buvo vartojami XVI—XVII a. sandūros šaltiniuose, t. y. tuo metu, kai LDK raštinėje sukaupta dokumentacija buvo perrašinėjama į Lietuvos Metrikos knygas-kopijas.

Raštininkas A. Paškevičius, apie 1596—1598 m. perrašęs Lietuvos Metrikos knygas-kopijas Nr. 5 ir 6, jų pabaigoje padarė įrašus: „Šitos metrikos pabaiga“ ir „Šitų knygų pabaiga“. Kitas raštininkas — A. Jacyničius — tais pačiais metais perrašė knygą-kopiją Nr. 4 ir sudarė joje esančių dokumentų sąrašą, kurį pavadino „Svarbiausių reikalų, šioje knygoje esančių, sąrašas“⁵. Sulyginę šiuos įrašus, matome, kad A. Paškevičius antruoju atveju pavartojo to meto žodžio „knygos“ tradicinę daugiskaitos formą (kuri nereiškia „daug knygų“), o pirmuoju — žodžio „metrika“ vienaskaitą, kurią jau galime suprasti kaip žodžio „knyga“ vienaskaitos (t. y. vienos konkrečios knygos) sinonimą. Tokia reikšmė žodį „knyga“ ir pavartojo A. Jacyničius. Taigi pastebime žodžio „knygos“ daugiskaitos (kuri nereiškia „daug“ ir vartota bendrąja reikšme) skaidymosi į vienaskaitą tendencijos pradžia. Vienaskaita tarytum sukonkretina žodį, atsiranda jo kiekybinė („tik viena knyga“) reikšmė. Kartu analogiška tendencija palietė ir žodį „metrikos-metrika“.

1607 m. Seimo Konstitucijos atskiru straipsniu „Apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Metrikas“ specialiai komisijai buvo pavesta sutikrinti naujai perrašytas LDK raštinės knygas-kopijas su senosiomis (ir vienos, ir kitos čia vadinamos „metrikomis arba raštinės knygomis“)⁶. Tais pačiais metais šiam darbui į Vilnių atvykęs minėtas A. Paškevičius paskirtos komisijos nesulaukė. Apie tai Vilniaus vietininkui D. Karpiui jis padarė pareiškimą, kuris buvo įrašytas į Vilniaus pilies teismo knygas (pareiškime LDK raštinės knygos taip pat vadinamos „metrikomis arba jo malonybės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karaliaus raštinės knygomis“, „senosiomis metrikomis“, „naujosiomis metrikomis“)⁷. Kitaip sakant, čia „metrikos“ — tai daug knygų.

⁵ «Конец тоє метрыки»; «Конец тых книг»; «Реистр справ важнейших в той книге» // TSRS centrinis valstybinis senųjų aktų archyvas. F. 389 „Lietuvos Metrika“ (toliau — LM). Kn. 5. L. 331; Kn. 6. L. 530; Kn. 4. L. 10.

⁶ „O metrykach W. X. Litewskiego“; „Iz metryki abo księgi Kancellaryey naszey, dla starości [...] za ustnym pozwoleniem naszym przepisane są: dla konkordowania tedy, y korygowania, nowo przepisanych z staremi, które w skarbie naszym Wileńskim są zložone, deputuiemy zarazem z tego Seymu pp. Senatorów“ // Volumina Legum. Petersburg, 1859. T. 2. P. 449.

⁷ „Ze metryki albo xięgi kancelarii króla iegomości Wielkiego Xięstwa Litewskiego, które dla pewnych przyczyn z starych przepisane są, te to nowo przepisane z staremi w skarbie króla iegomości w zamku Wileńskim będącemi corrigowane być miały przez pewne deputaty“ // Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Вильна, 1875. T. 8. С. 521.

LDK kancleris A. S. Radvila atsiminimuose rašė, kad 1634 m., po ginčo su Lenkijos kancleriu, taikos sutarties su Rusija raštas atiteko A. S. Radvilai, ir jis sutarties tekstą įrašė „į Lietuvos Metriką“⁸. LDK kancleris žodį „metrika“ junginyje su „Lietuvos“ pavartojo jau sąvokos lygmeniu: A. S. Radvila aiškiai žinojo, ką jis nori pasakyti, ir neabejojo, kad jo atsiminimų skaitytojas puikiai supras, kas turima omenyje.

Atrodo, apčiuopėme ilgo ir sudėtingo sąvokos⁹ formavimosi baigiamąjį etapą. Norint patikrinti šią darbo hipotezę, būtina peržiūrėti XVI a. antrosios pusės šaltinius ir išsiaiškinti, kokiomis reikšmėmis buvo vartojami žodžiai „knygos“ ir „metrikos“.

Dažniausiai aptinkamas pavadinimas — „jo malonybės valdovo raštinės knygos“. Štai vienos knygos, sudarytos 1555 m., antraštė: „Didžiojo valdovo raštinės reikalų sąrašas. [...] Šie reikalai, žemiau išvardyti, į šias knygas įrašyti [...] mano paties, Jono Mykolaičio Haikos, sutvarkyti ir įrašyti“, o toliau knygoje — „karalius liepė į raštinės knygas tai įrašyti“¹⁰. 1564 m. Vitebsko vaivadienė dovanojo vyrui trečdalį savo tėvonijos ir prašė valdovą paliepti dovanojimo raštą „į jo malonybės valdovo raštinės knygas įrašyti“¹¹. 1578—1586 m. „jo malonybės valdovo raštinės knygos“ daromi įrašai „atminčiai“, iš tų „knygų“ daromi ir išduodami suinteresuotiems asmenims išrašai¹².

XVI a. antrojoje pusėje šalia gremėzdiško pavadinimo „jo malonybės valdovo raštinės knygos“ lygiagrečiai vartotas ir naujas jo sinonimas „metrikos“. Dar 1558 m. į LDK raštinės knygą įrašytos

⁸ „Król uspokoił nas zabierając pakta i zatrzymując je tymczasem u siebie. Potem udając się do Lwowa oddał je referendarzowi litewskiemu, który z kolei mnie je przekasał, a ja je włączyłem do Metryki litewskiej“ // Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. W-wa, 1980. T. 1: 1632—1636. S. 386.

⁹ „Sąvoka“ — daiktų bei reiškinių apibendrinimo būdas (forma). „Sąvoka“ taip pat vadiname mintį, apibendrinančią kurios nors klasės dalykus pagal jų specifinius požymius. Sąvokos susiklostymas — ilgas ir sudėtingas procesas. Plačiau žr.: Filosofijos žodynas. V., 1975. P. 380—381; Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. 2-е изд. М., 1987. С. 371—372; Кондаков Н. И. Логический словарь. М., 1971. С. 393—398.

¹⁰ «Реестръ справъ канцеляреи великого г(о)с(по)д(а)ра пана а пана м(и)л(о)стивого Жикгимонъта Авъгуста [...] которые справы нижеи меновите до тых книгъ описаны [...] есть справованы и записаны черезъ мене, Яна Миколаевича Гайка; «Г(о)с(по)д(а)ръ казал до книгъ канцелярейскихъ то записати» // LM. Кп. 43. L. 1, 5^v.

¹¹ «Рачиль розказати то до книгъ его милости господарскихъ канцлерейскихъ записати»; «Абыхмо тое ограниченье велели въ книги вписати и привилеемъ нашимъ подтвердили» // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные Археографическою комиссиею (toliau — АЗР). Спб., 1848. Т. 3: 1544—1587. С. 136—137, 187.

¹² «Што для памяти до книгъ нашихъ канцлярейскихъ записати, и сесь декрет суду нашего господарского [...] подъ печатью нашою господарскою выдати есьмо розказали»; «Што до книгъ его милости господарскихъ канцлерейскихъ записано есть, съ которыхъ и сесь выпись данъ»; «Што для памяти до книгъ е. м. господарскихъ канцелерийскихъ есть записано, [...] сесь выпись съ книгъ данъ есть»; «Листу до книгъ канцелерени нашой вписаного» // АЗР. Т. 3. С. 228 242, 252, 314.

privilegijos preambulėje skaitome: „Ši valdovo privilegija Semionui Ždanovičiui ir jo broliui Ivanui keturiasdešimt devintaisiais metais duota, o dabar, penkiasdešimt aštuntaisiais metais, jo prašymu į metrikas (t. y. „į jo malonybės valdovo raštinės knygas“.— E. B.) įrašyta“¹³. Tačiau, reikia manyti, „jo malonybės valdovo raštinės knygu“, arba tiesiog „knygu“, sinonimas „metrikos“ formavosi palaipsniui. Antai Steponas Batoras, 1580 m. Vilniuje patvirtindamas ankstesnę Zygmanto Augusto privilegiją Polocko gyventojams, nurodė, kad trūksta kai kurių duomenų, nes „raštinės metrikų, ypač senųjų reikalų, šiuo metu Vilniuje, mūsų raštinėje, nebuvo“¹⁴. Antruoju, chronologiškai vėlesniu, atveju žodžio „metrikos“ daugiskaitos forma buvo adekvatus sinonimas, pakeičiantis žodį „knygos“, o pirmuoju atveju žodžio „metrikos“ daugiskaitos forma, t. y. vienas žodis, iš esmės apėmė visą gremėzdišką pavadinimą „jo malonybės valdovo raštinės knygos“. XVI a. antrojoje pusėje raštininkai žodį „metrikos“, kaip patogesnę vartoti, į kasdieninę praktiką diegė laipsniškai, o XVI—XVII a. sandūroje LDK raštinės dokumentacijos perrašinėtojai buvo kur kas aktyvesni. Antai vieno 1586 m. dokumento tekste skaitome: „Kurie straipsniai j. m. kunigaikščio kardinolo prašymu į valdovo raštinės knygas įrašyti“, o šio dokumento antraštyje, sudarytoje perrašant jį po dešimties metų,— „j. m. kunigaikščio kardinolo straipsnių įrašymas į metrikas“¹⁵.

Žodžiai sinonimai LDK raštinės kasdieninėje praktikoje gyvavo lygiagrečiai arba kaitaliojo vienas kitą, tačiau jų tiksloji (definicinė) reikšmė dar nebuvo nusistovėjusi. Be mūsų nurodytų žodžio „knygos“ vartojimo variantų, XVI a. antrojoje pusėje rasime ir kitų, semantiškai visiškai savarankiškų. 1596 m. Lucko vyskupas LDK raštinei įteikė savo turto aprašą, kad jis būtų aktuotas jos knygoje su tokia įžanga: „Stojęs valdovo raštinės knygu akivaizdon, iš Dievo malonės Lucko ir Ostrogo vyskupas Kirilas Terleckis padavė įrašyti į raštinės knygas sąrašą“¹⁶. Panašių įrašų buvo padaryta dar 1556 m.: „Atėjęs pas valdovo knygas virtuvininkas [...] ponas Vaitiekus Jasinskis geranoriškai prisipažino ir pranešė, kad tam tik-

¹³ «Тотъ привилеи г(о)с(по)д(а)рьскии Семену Ждановичу и брату его Ивану року сорокъ девятого данъ, а тепер за прозобю его року пятьдесятъ осмого в матрики (таір ганкраштује.— E.B.) уписанъ» // LM. Кп. 41. L. 74.

¹⁴ «А которыхъ метрыкъ канцлярейскихъ, зъвлаща давныхъ справ, на сесь час у Вилни при канцлерыи нашой не было [...] и чога коли они з метрыкъ потребовати будутъ, то все в канцелери нашой шляхте полоцкой выдавано быти маеть» // Лаппо И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Либлинской унии до смерти Стефана Батория (1569—1586). Спб., 1901. Т. 1. С. 404.

¹⁵ «Которые-то артыкулы, за жеданьемъ е. м. княжати кардынала, до книгъ господарскихъ канцлярейскихъ вписаны суть»; «Уведење до метрыкъ отъ е. м. князя кардынала артыкуловъ» // АЗР. Т. 3. С. 309.

¹⁶ «Ставши обличне у книгъ господарскихъ канцлерейскихъ въ бозе велебный Кирыль Терлецкий, есхара епископъ луцкий и острожский, подалъ до книгъ канцлерейскихъ реестръ» // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (to-liau — АЮЗР). Спб., 1863. Т. 1: 1361—1598. С. 260.

rą skolą [...]“; „Kunigaikštis Semionas Jurjevičius Sluckis atsiuntė pas valdovo raštinės knygas, pranešdamas [...]“¹⁷.

Galime daryti išvadą, kad žodis „metrikos“ LDK raštinėje atsirado XVI a. viduryje kaip žodžio „knygos“, o kartu ir kaip gremėzdiško pavadinimo „jo malonybės valdovo raštinės knygos“ sinonimas. Žodis „metrikos“ į LDK raštinės praktiką buvo diegiamas laipsniškai, visą XVI a. antrąją pusę, ir turėjo termino¹⁸ reikšmę.

Taigi žodis „metrikos“ XVI a. antroje pusėje vartotas kaip terminas, o ne definicija¹⁹, kaip kad siūlo P. Kenedi-Grimsted. Be to, žodis „metrikos“ buvo žinomas tik daugiskaitos forma, t. y. kaip žodžio „knygos“, neturinčio kiekybinės reikšmės, sinonimas. Prie P. Kenedi-Grimsted teiginių grįšime kiek vėliau, aptardami žodžio „metrikos“ evoliuciją XVII ir XVIII amžiuje.

A. Choroškevič siūlomas termino „metrika“ (vienaskaitos forma) aiškinimas, kad jis yra sinonimiškas terminui „užrašymas“, deja, nepagrįstas šaltinių duomenimis. Dalykas tas, kad visos XV—XVI a. LDK raštinės knygos buvo užrašymų knygos — jose įrašydavo valdovo duotų privilegijų raštų, muitinių nuomos, pasiuntinių dokumentų, teismų sprendimų, einamųjų ir kt. raštų tekstus. Štai keletą knygų originalūs pavadinimai: 1494 m. — „ir aš, ką nuo to laiko iki dabar parašiau, jo malonybės teismų [raštus] ir dovanojimus (t. y. privilegijas. — E. B.), tai dabar į šias naujas knygas įrašau“; 1524—1529 m. — „Šitose knygoje rašomi prašymų raštai“; 1551 m. — „man, savo sekretoriui, [...] liepė užrašinėti teismų ir kitus visokius reikalus, kurie kada nors j. m. k. pateikti buvo“; 1561—1568 m. „Privilegijų ir kitų teisių bei laisvių raštų įrašymo knygos“; 1559—1562 m. — „Pirklių ir miestiečių teismų reikalų užrašymo knygos“; 1565—1566 m. — „Teismų reikalų knygos, rašytos j. m. karaliaus paliepimu“²⁰ ir kt. Pagaliau keletas originalių antraščių su žodžiu

¹⁷ «Пришедши до книгъ г(о)с(по)д(а)рьскихъ кухмистръ [...] панъ Воутехъ Ясинскии оповедалъ и доброволне то созналъ, иж што некоторы долгъ»; «Прысылалъ до книгъ канцлереи г(о)с(по)д(а)рьскои князь Семень Юрьевичъ Слущкии оповедаючи то, ижъ» // LM. Кн. 43. L. 31^v, 36^v.

¹⁸ Terminas — vienareikšmis žodis, fiksuojantis tam tikrą siaurą sąvoką; „terminu“ vadinamas ir specialus žodis, ir išsireiškimas, skirtas kam nors apibūdinti. Plačiau žr.: Filosofijos žodynas. P. 436; Кондаков Н. И. Логический словарь. С. 518—519. Viena svarbiausių mokslinio termino ypatybių turi būti jo vienareikšmiškumo pastovumas. Suprantama, kad XVI a. antroje pusėje LDK raštinėje vartotas terminas „metrikos“ nebuvo mokslinis terminas.

¹⁹ Definicija — trumpas ir tikslus loginis objekto turinio ir ribų aptarimas, tačiau visapusiškai ir išsamiai jo neaprepiantis. Plačiau žr.: Filosofijos žodynas. P. 75; Кондаков Н. И. Логический словарь. С. 122.

²⁰ «И я, что отъ того часу листовъ написалъ ажъ до тыхъ часовъ судовыхъ и данини его милости, то тыми разы въ тые книги новые вписываю»; «Въ тыхъ книгахъ пишутся листы жалобные»; «Мне Станиславу Якубовичу Коморовскому с Кондратишекъ, секретару своему, записывати sprawy судовые и иные всякие, которые бы ся кольвекъ передъ Е.К.М. прыточыти мели»; «Книги записованья справъ судовыхъ купецкихъ и местьскихъ и розныхъ оповеданей»; «Книги уписованья привилевъ и иныхъ листовъ на права и волности»; «Книги справъ судовыхъ писаныхъ з росказанья господара короля е. м.» // Пташицкий С. Описание книгъ и актовъ Литовской Метрики. Спб., 1887. С. 81, 83, 116, 117.

„užrašymas“: 1559—1562 m. knygos — „Pirklių ir miestiečių teismų reikalų ir įvairių atsakymų užrašinėjimo knygos“; 1559—1565 m. — „Teismų reikalų užrašymo knygos“; 1561—1568 m. — „Privilegijų ir kitų raštų laisvėms ir teisėms užrašinėjimo knygos“²¹.

Vienos grupės knygų pavadinimas „Užrašymų knygos“ — tai archyvinis pavadinimas. Jis atsirado XIX a. pradžioje, kai „Lietuvos Metrikos“ archyvinį fondą mėginta sutvarkyti archyviškai, kai knygos buvo suskaidytos į grupes: „Užrašymų“, „Teismų“, „Viešųjų reikalų“, „Aprašymų“ ir kt. Deja, istorikai pavadinimą „Užrašymų knygos“ neretai perkelia į XVI a., o dėl šio netikslumo istoriografijoje atsiranda naujų klaidų. Juk 1623 m., kai, keičiantis kancleriams, buvo sudarytas LDK raštinės knygų aprašas, knygos jame buvo grupuojamos pagal didžiųjų kunigaikščių valdymo metus²². Taigi žodis „metrikos“ niekada nebuvo termino „Užrašymai“ sinonimas.

Pavadinimas (terminas lygmeniu) „Jo malonybės valdovo raštinės knygos“ vartotas jau XVI a. antrojo ketvirčio pradžioje. Tiesa, kiek paprastesne forma, tiesiog kaip „raštinės knygos“: „Ir tai į mūsų raštinės knygas įrašyti liepėme“; „Išrašas iš raštinės knygų“. Reikia manyti, kad apibūdinimas „raštinės“ atsirado kaip priešstata kitų kategorijų knygoms (jų priklausymo įvairiems administraciniams organams reikšme) — „miestų, pilies, rotušės, horodničių“ ir kt. knygos²³ (priminsime, kad XVI a. pirmojoje pusėje sparčiai plėtojosi LDK centriniai ir vietos administraciniai organai). O XV—XVI a. sandūros LDK raštinės dokumentacijoje aptinkame tik vieną labai paprastą pavadinimą — „knygos“. Šią daugiskaitos formą aptarsime kiek smulkiau.

Kodėl vis dėlto „knygos“, o ne „knyga“ Spėjama, kad senojoje rusų kalboje knygos pavadinimas buvo vartojamas daugiskaita („knygos“), nes vienaskaita („knyga“) reikė lapą arba raidę, o kai raidei vadinti įsitvirtino žodis „bukva“, lapui — „list“, žodis „knyga“ pradėtas vartoti vienaskaita²⁴. Tai, mūsų nuomone, yra tik abstrakti loginė išvada. XVI a. pradžios šaltiniuose rasime ne vieną atvejį, kai žodis „knyga“ vartojamas vienaskaitos forma. Antai 1510—1534 m. LDK raštinės dokumentacijos pavienių originalių lapų rinkinyje, sudarytame ir įrištame kiek vėliau, yra trys rusišku,

²¹ «Книги записованья справъ судовыхъ купецкихъ и мѣстныхъ и розныхъ оповѣданей»; «Книги записей справъ судовыхъ»; «Книги уписованья привилейевъ и иныхъ листовъ на права и волности» // *LM*. Кп. 255. L. 84; Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской Метрики. С. 117.

²² Государственная публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Отдел рукописей. Автограф 124. № 29—30. Л. 98—117 об.

²³ Зг. Малиновский И. Сборник матерьялов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. Томск, 1901. С. 395 (dalykinė rodyklė).

²⁴ Vladimirovas L. Dėl žodžio „knyga“ kilmės. P. 19; „Senajoje rusų kalboje yra tik žodžio „knygos (книги)“ daugiskaitos forma. Vienaskaitos forma (кныгос) rusų kalboje atsirado palyginti vėlai, o pirmasis mums žinomas jos pavartojimas yra 1397 m. „Taktikono“ įrašė: „Ši knyga perrašyta (списана бысть книга сия)» // Соболевский А. И. Славяно-русская палеография (лекции). 2-ое изд. Спб., 1908. С. 20 (Unveränderter fotomechanischer Nachdruck der Originalausgabe. Leipzig, 1970).

lotyniškų ir čekiškų knygų sąrašai, datuojami 1510 metais. Rusiškame sąraše skaitome: „Knygos stichologijos pergamente, o evangelijos 2 popieriuje, viena dengta pilku damastu, o kita dengta raudonu damastu; knyga Otja popieriuje rašyta; knyga Kijevo metraštis; pranašo Jeremijaus knyga“²⁵. Taigi XVI a. pradžioje žodžio „knyga“ vienaskaitos forma buvo vartojama. 1519 m. LDK maršalo J. Radvilos tarnas V. Jankovičius skundėsi šeiminkui, kad bajoras I. Glogolis iš jo paėmęs „Šventų daiktų, kainavusių dešimt auksinų, ir knygą Časoslovą (skirtą cerkvės pamaldoms, vadinamoms „valandomis“.— E. B.), vertą pusantrų kapos grašių“. J. Radvilos teismo sprendimu I. Glogolis per nustatytą terminą turėjo grąžinti V. Jankovičiui „šventus daiktus ir knygą“, o jei to nepadarytų, tai privalėtų „už šventus daiktus sumokėti dešimt auksinų, o už knygą pusantrų kapos grašių“²⁶. P. Skorinos 1519 m. Prahoje išspausdinta kiekviena knyga taip ir vadinama — knyga (vienaskaitos forma): „Švento Jobo knyga prasideda“, „Išmintingojo valdovo Saliamono knyga prasideda“, „Prasideda knyga apie Rufę“, „Knygelė, vadinama Jeremijaus rauda, prasideda“, o 1525 m. Vilniuje išspausdintas „Apaštalas“ — „Prasideda apaštalų darbų ir laišku knyga, vadinama Apaštalų“. Tiesa, P. Skorinos knygų pirmuosiuose sakiniuose rasime ir žodžio „knygos“ daugiskaitos formą: „Dievo išmintingumo knygos prasideda“; kūrinių skyriai vadinami „knygomis“: „Karalysčių pirmosios knygos (antrosios knygos, trečiosios knygos, knygos ketvirtosios) prasideda“; „Prasideda pirmoji dalis Samuėlo pranašo knygų“. Išnagrinėję P. Skorinos vartotas žodžių „knyga, knygos“ vienaskaitos ir daugiskaitos formas, pažymėsime, kad abi jos greičiau reiškia bažnytinio kūrinių vienetą nei „vieną knygą“ dabartiniu mūsų supratimu (čia pat išimtis — žodis „knygelė“). Atkreipkime dėmesį į šių kūrinių pabaigą: „Baigiasi ši švento Jobo knyga [...]“, „Baigiasi ši [...] išmintingojo Saliamono knyga, vadinama [...]“, ir t. t.²⁷ Taigi galime daryti hipotetinę

²⁵ «Книги стихологеи на пергамене, а евангелии 2 на папери, одно крытосерою одомашкою, а другое крыто черленою одомашкою; книга Отя на папери писана; книга летошец киевских; книга пророка Еремее» // LM. Кн. 223. L. 160. Šiuos sąrašus pirmasis paskelbė J. Lelevis, pavadindamas juos Lietuvos didžiojo kunigaikščio bibliotekos, laikomos Vilniuje, 1510 m. katalogu // Lelevis J. Joachima. Bibliograficznych ksiąg dwoje. Wilno, 1826. T. 3. S. 96—99. K. Jablonskio nuomone, tai Alberto Goštauto, būsimo LDK kanclerio, 1510 m. knygų sąrašas // Jablonskis K. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. V., 1973. P. 353—357.

²⁶ «[...] штожь взяль ми святость, коштовала за десять золотыхъ, а книгу Чесословъ, за полторы копы грошей. [...] Если бы на тотъ рокъ те святости лицомъ и книги не вернулъ, тогда маеть ему за святость заплагали десять золотыхъ, а за книгу полторы копы грошей» // Литовская Метрика. Т. 1. Ч. 2.: Книги судныхъ делъ // Русская историческая библиотека. Петербург, 1903. Т. 20. Стлб. 1347—1348.

²⁷ «Книга светого Иова починается»; «Книга премудрого цара Соломона»; «Починается книга о Руфе»; «Книжка, рекомная Плачь Еремийн, починается»; «Починается книга Деянйя и посълання апостольская, зовемая Апостолъ»; «Премудрости божей книги починается»; «Книги первыи (вторыи книги, третии книги, книги четвертыи) Царьствъ починаются»; «Починается первая часть книгъ Самуила-пророка»; «Скончалася книга сия светого Иова [...]» пра-

išvadą, kad LDK vartotoje rutėnų kalboje nuo žodžio „knyga“, žyminčio bažnytinės literatūros kūrini, iki žodžio „knyga“, reiškiančio knygą fizine prasme, buvo tik mažas žingsnelis. Deja, ilgainiui šis mažytis vieno žodžio reikšmės skirtumas buvo užmirštas²⁸.

Grįžkime prie XV—XVI a. sandūros LDK raštinės dokumentacijos — raštinės „knygų“.

Tarybinis istorikas N. Berežkovas po daugiau kaip dvidešimties metų tyrimų 1946 m. išleido monografiją „Lietuvos Metrika kaip istorijos šaltinis“. Joje pirmą kartą istoriografijoje iškėlė mintį ir pakankamai argumentuotai įrodė, kad XVI a. pabaigoje perrašytos Lietuvos Metricos knygos-kopijos neadekvačios originalioms XV—XVI a. sandūros LDK raštinės knygoms. Šios išvados turi principinę reikšmę Lietuvos Metrikos, kaip istorijos šaltinio, ankstyvajam laikotarpiui pažinti. N. Berežkovas rašė, kad kai kurie knygų-kopijų fragmentai daugiau ar mažiau atskleidžia perrašytų originalių knygų turinį, tačiau jokių būdu neatspindi jų vientisumo: originalios knygos XVI a. pabaigoje, jų perrašinėjimo metu, jau buvo suirusios, tad įvairių knygų-kopijų daugelyje vietų buvo perrašyti kai kurie jų fragmentai. Padaręs šią išvadą, N. Berežkovas ėmėsi rekonstruoti originalių LDK raštinės knygų dokumentinę sudėtį (iki 1522 m.). Šio darbo rezultatas buvo nauja išvada: 1486 m. birželio pradžioje LDK raštinėje kardinaliai pertvarkytas kasdieninis darbas — buvo nutarta ir nuo tada reguliariai pradėta į einamąsias trijų rūšių knygas — „Teismų ir dalinimų“, „Muitinių nuomos“ bei „Pasiuntinybių“ — nurašinėti išduodamus dokumentus; kartu buvo sudaryti analogiški ankstesnių metų dokumentų rinkiniai²⁹.

Tačiau, įdėmiau analizuojant N. Berežkovo originalių knygų rekonstravimo rezultatus, kyla naujų klausimų: kodėl, dėl kurių priežasčių nutarta pertvarkyti LDK raštinės darbą 1486 m. ir kokie darbo metodai buvo (ar jų nebuvo) iki tol? Ką reiškia „pradėti į einamąsias raštinės knygas reguliariai nurašinėti išduodamus dokumentus“ — nejaugi vieną gražų rytą buvo paimtos naujos kanceliarinės knygos (analogiškos dabartinėms „kanceliarinėms knygoms“ iš kanceliariinių prekių parduotuvės) ir į jas pradėta reguliariai nurašinėti LDK raštinės išduodamų dokumentų nuorašus? Šie klausimai išplaukia iš N. Berežkovo išvadų konteksto. Antai, chronologiniu principu jungdamas knygų-kopijų LM-3, LM-5, LM-6 fragmentus, jis padarė išvadą, kad 1492—1496 m. (o tai sutampa su Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro valdymo metais. — E. B.)

цею и выкладом избранного мужа [...]»; «Скончалася ест книга сия, рекомая Притчи или Присловия премудрого Соломона» // Франциск Скарына. Зборнік документаў і матэрыялаў. Мінск, 1988. С. 82, 94, 207, 217, 222, 233, 235, 238, 239, 271, 274.

²⁸ Płg.: «Книга русской и южнославянской старины — то же, что и книга нашего времени» // Соболевский А. И. Славяно-русская палеография. С. 20.

²⁹ Бережков Н. Г. Литовская метрика как исторический источник: О первоначальном составе книг Литовской метрики по 1522 год. М.; Л., 1946. С. 24—25, 96, 109, 146—149.

LDK raštinėje buvo vedamos tik dvi chronologiškai vienalaikės „Teismų ir dalinimų“ knygos. Kitaip sakant, N. Berežkovo principai, kuriais nustatė vienos XV a. pabaigos LDK raštinės knygos chronologines ribas, neaiškūs,—juk, vadovaujantis dokumentų chronologinio vientisumo principu, būtų galima teigti, kad 1486—1522 m. LDK raštinėje iš viso tebuvo dvi chronologiškai vienalaikės „Teismų ir dalinimų“ knygos, per XVI a. suirusios į daugelį fragmentų.

Analizuojant N. Berežkovo darbą, susidaro įspūdis, kad autorius XV—XVI a. sandūros LDK raštinės knygų būklę iš esmės įsivaizdavo taip pat, kaip ir I. Lapo, kuris rašė: „LDK raštinėje buvo dviejų kategorijų knygos. Vienas rašė nuolatinėje Metrikos saugojimo vietoje, o kitos, dar iki galo (išskirta mūsų.—E. B.) neprirašytos, buvo vežiojamos ten, kur vykdavo valdovas, ir į jas įrašydavo visus valdovo kelionių metu išduodamus dokumentus“³⁰. Kaip matome, tiek I. Lapo, tiek N. Berežkovo išvadoms didžiulę įtaką turėjo žodis „knygos“ (šio žodžio daugiskaita suprantama kaip vienaskaita),—abu juos kaustė išankstinis dabartinių knygų įvaizdis.

Pastarųjų metų mūsų tyrimai, skirti LDK raštinės darbo organizavimui XV a. pabaigoje, tęsia N. Berežkovo pirmojo etapo tyrimus, tačiau jų duomenys visai kitokie nei jo antrojo etapo—originalių LDK raštinės knygų rekonstravimo—rezultatai.

Lietuvos Metrikos knygų-kopijų, apimančių XV a. paskutiniojo ketvirčio LDK raštinės dokumentaciją, mūsų tyrimų duomenimis, to meto LDK raštinės darbo tvarka buvo tokia. Du raštininkai (pareigūnai, nebūtinai tie patys asmenys) lygiagrečiai parengdavo valdovo „teismų ir dalinimų“ raštus ir pasilikdavo jų nuorašus. Kiek vėliau šiuos nuorašus atiduodavo kitiems dviem raštininkams, kurie šias didesnes ar mažesnes, keliolika dienų ar keletą mėnesių apimančias dokumentų serijas perrašydavo į „sąsiuvinius“. Sąsiuviniai būdavo kelių, keliolikos arba tik vieno lapo dydžio. Dedant „sąsiuvinius“ vieną prie kito, formuodavosi sąlyginė knyga (ryšulyje ar aplanke). Jei skaičiuosime visas aiškią pradžią ir pabaigą turinčias serijas, 1492—1506 m. tokių serijų suskaičiuosime per keturiasdešimt ir pastebėsime, kad 1499—1500 ir 1505—1506 m. buvo vedama net po tris chronologiškai vienalaikes „teismų ir dalinimų raštų sąsiuvinių“ serijas. Jei žiūrėsime į tai, kaip šių „sąsiuvinių“ grupės išsidėsčiusios knygose-kopijose LM-3, LM-5, LM-6 (tarp kitų rūšių dokumentų), galėsime suskaičiuoti dvylika 1492—1506 m. „sąsiuvinių“ grupių, kurias taip pat galėtume vadinti „atskiromis originaliomis knygomis“. Analogiškas išvadas padarė ir I. Starostina, mėginusi rekonstruoti Lietuvos Metrikos knygos Nr. 9 (1511—1514) originalą³¹. Ta proga verta prisiminti Lenkijos Metrikos knygų publikuotojų A. Myslovskio ir V. Granyčno pastabas, į kurias, deja,

³⁰ Записка профессора И. И. Лаппо // Летопись занятий императорской археографической комиссии за 1906 год. Спб., 1908. Вып. 19. С. 29.

³¹ Банёнис Э. Д. «Книги листов судебных и данины» 1492—1506 гг.; Старостина И. П. Задачи источниковедческого исследования ЛМ. Кн. 9 // Литовская метрика: Тезисы докладов межресп. конференции. Вильнюс, 1988. С. 33—36, 38—40.

istorikai neatkreipė dėmesio: „Karališkojoje raštinėje Metrikos knygos iš pradžių nebuvo „knygos“ tiesiogine šio žodžio reikšme; greičiau tai buvo didesni ar mažesni sąsiuvinių ryšulėliai, o sąsiuviniai pagal reikalą būdavo sudaromi iš įvairaus skaičiaus popieriaus lapų, netgi iš vieno lapo. Vėliau šiuos sąsiuvinius sudėdavo į krūveles, susiūdavo ir įrišdavo į atskirus tomus“³².

Taigi iš mūsų išvadų atrodytų, kad XV a. pabaigoje LDK raštinėje „knygų“ dabartine šio žodio reikšme nebuvo. Bet čia pat rasime ir prieštaraujančių argumentų: juk „sąsiuvinių“ krūvelės buvo panašios į knygas, žodis „knygos“ (daugiskaitos forma) buvo vartojamas kasdieninėje praktikoje. 1495 m. kunigaikštis B. Glinskis prašė išduoti naują privilegijos raštą, nes turėtasis sudegė Kijeve (1480 m.— E. B.). Valdovas prašymą patenkinti žadėjo vėliau. „Kadangi šiuo metu neturime tų knygų, kuriose ši privilegija įrašyta. [...] O kai tas knygas turėsime, tai mes jam tuos kaimus iš to nuorašo, kuris iš privilegijos į knygas nurašytas, patvirtinsime savo raštu“,— tokio turinio raštas buvo išduotas B. Glinskiui Vilniuje LDK kanclerio Mikalojaus Radvilos nurodymu³³.

Dar kartą idėmiai pažvelkime į LDK raštinės darbo tvarką XV a. pabaigoje. Rengdami valdovo „teismų ir dalinimų“ raštus, raštininkai pasilikdavo jų nuorašus, vadinamus „rejestrtais (peecp)“. Deja, neturime duomenų, kaip šie „rejestrta“ atrodė — ar, pavyzdžiui, per mėnesį raštininko parengtų raštų nuorašus sudarė atskiri lapai, ar jie buvo „sąsiuvinio“ pavidalo. Raštininkai savo „rejestrus“ atiduodavo kitiems raštininkams, kurie juos perrašydavo į „knygas“ (tiksliau — į „sąsiuvinius“). Mūsų tyrimo duomenimis, šių „sąsiuvinių“ turinys iš esmės kartojo „rejestrus“. Tačiau tarp „rejestrų“ ir „knygų“ (susidedančių iš „sąsiuvinių“) buvo vienas esminis kokybinis skirtumas: „knygos buvo skirtos ilgam laikui saugoti ir turėjo tam tikrą juridinį statusą — jomis buvo galima remtis tvirtinant senuosius privilegijų raštus. Kitaip sakant, „knygos“ LDK raštinės XV a. pabaigos žodyne — tai sąvoka; žodis „knygos“ neturi nieko bendra su dabartinės knygos pavidalu. Kuo galima pamerkti šią hipotetinę išvadą?

1453 m. vasario 17 d. Vengrijos karaliaus Vladislavo ir Moldavijos vaivados Aleksandro sutarties rašte (Aleksandro duotame egzemplioriuje) yra tradicinio turinio prieraišas: „[...] ir antspaudą prikabinome prie šio rašinio ir pasižadėjimo. Rašyta šita knyga (išretinta mūsų.— E. B.) Sučavos mieste“³⁴. Tai labai retas žodžio „knyga“ vartojimo atvejis šaltiniuose — sutarties raštas paprastai

³² Книги Польской коронной метрики XV столетия. Т. 1. Книга № 10 1447—1454 гг. // Юридические памятники, издаваемые Варшавским архивом древних актов. Вып. 2. Варшава, 1914. С. 5.

³³ «[...] Ино на тотъ часъ тыхъ книгъ при насъ не было, въ которыхъ книгахъ тое привилея записано. [...] А коли тые книги при насъ будутъ, и мы ему тые села съ того списка, што съ привилея вписано въ книги, подтвердимъ нашимъ листомъ» // АЗР. Т. 1. С. 151 (№ 129).

³⁴ «[...] и печат нашу привесихмо къ сему нашему писанию и обещанию. Съписа се сна книга оу Сочавскомъ граду» // Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1891. Vol. 2, Part. 1. P. 1. N. 1.

buvo vadinamas „lapu“, raštu“ («лист, грамота докончальная или пере-
мирная»).

Kaip žinoma, Senoji Rusia knyginę kalbą ir grafiką X—XI a. perėmė iš bulgarų. Pirmosios knygos buvo verstinės. XI—XIII a. pradėta kurti ir pasaulietinė literatūra — „Senujų laikų pasakojimas“, „Sakmė apie Igorio žygį“. Be knygų (tiek turinio, tiek formos prasme), buvo bažnytinės raštijos kūrinių, surašytų ritiniuose (vienas prie kito priklijuoti ir susukti lapai), — liturginių tekstų bei bažnytinių nuostatų. Pagrindinė knygų, ritinių bei atskirų aktų rašomoji medžiaga iki XV a. buvo labai patvari — pergamentas (pergamentiniai ritiniai Vakarų Europoje buvo vadinami „rotuli“). Kiekvienas kūrinių nuorašas — jo tiražavimo būdas — buvo vertinamas kaip originalas. Mūsų nuomone, 1453 m. Moldavijos vaivados Aleksandro rašte pavartotas žodis „knyga“ turėjo ne formos, bet iškilmingo, svarbaus, ilgalaikio rašytinio „kūrinio“ (šiuo atveju — tarptautinio dokumento) prasmę.

Rusijoje ir Rusų valstybėje pergamentą pakeitus popieriumi, gausėjant einamųjų valstybės reikalų dokumentacijos srautui, kuriant raštvedybos ir dokumentacijos saugojimo sistemas, XV—XVI a. įsigalėjo ritinių formos raštvedyba, kuriai prigijo „stulpų, stulpelių (столбец, столп)“ pavadinimas³⁵ (Vakarų Europoje popierinius ritinius vadino „Volumen“).

Lietuvos viešajame gyvenime rašytinis dokumentas įsigaliojo nuo XIV—XV a. sandūros. XV a. antrojoje—XVI a. pirmojoje pusėje LDK raštinėje vyravo rutėnų kalba, dauguma raštininkų buvo stačiatikiai iš LDK rusiškų žemių. Nuo XV a. vidurio raštinėje pradėta kaupti išduodamų ir gaunamų dokumentų nuorašus valstybės gyvenimo einamiesiems reikalams. Nuorašus darė ant atskirų ar keleto perpus sulenktų popieriaus lapų (sąsiuvinių), kurie, dedami vieni ant kitų, įgaudavo panašią į bažnytinės ar pasaulietinės literatūros kūrinių — knygų — formą. Ilgime iškelti hipotezė, kad LDK valdovo raštinėje XV a. pabaigoje pavadinimas „knygos“ prigijo kaip tos raštinės raštvedybinės formos pavadinimas, kaip priešstata kitai formai — ritiniams (stulpeliams). Ilgainiui ši specifinė žodžio „knygos“ reikšmė buvo užmiršta; liko tik pagrindinė: „knyga vadinamas rankraštis, parašytas atskiruose ir susiūtuose sąsiuviniuose“³⁶.

Taigi žodis „knygos“ LDK raštinėje XV—XVI a. sandūroje — jos raštvedybinės dokumentacijos pavadinimas sąvokos lygmeniu. XVI a. antrajame ketvirtyje ši sąvoka sukonkretėja, tampa išplėstiniu pavadinimu — terminu „valdovo raštinės knygos“. XVI a. antrojoje pusėje šio išplėstinio pavadinimo vienas elementas — žodis „knygos“ — laipsniškai keičiamas žodžiu „metrikos“. XVI—XVII a. sandūroje žodžių „knygos“ ir „metrikos“ reikšmė transformuojasi, įgauna vienaskaitos formą ir pradeda reikšti „vieną knygą“. Kartu žodis „metrika“ įgauna ir antrą reikšmę sąvokos lygmeniu. Atsi-

³⁵ Чаев Н. С., Черепнин Л. В. Русская палеография. М., 1947. С. 122—127; Черепнин Л. В. Русская палеография. М., 1956. С. 342.

³⁶ Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928. С. 111.

randa apibendrinantis pavadinimas „Lietuvos Metrika, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Metrika“, kuris XVIII a. vis labiau įsigali³⁷. XVIII a. žodis „metrika“ jau beveik nevartojamas teismų dokumentacijos pavadinimuose³⁸ (prisiminkime P. Kenedi-Grimssted teiginį, kad definicija „metrika“— tai vien kanclerio Užrašymų knygos).

Cia pateikėme tik principinę žodžių „knygos“, „metrikos“ evoliucijos schemą. XVI—XVIII a. skirtingos jų reikšmės, keisdamos viena kitą, įvairavo, buvo vartojamos lygiagrečiai. XVI—XVIII a. terminija buvo netiksli, ji formavosi ilgai ir sudėtingai. Tam procesui įtakos turėjo LDK raštinės, jos funkcijų ir raštvedybos sistemos raida, valdymo aparato struktūros evoliucija.

1795 m. vicekancleris Plateris, perduodamas LDK raštinės dokumentaciją N. Reprinui, ją vadino „Lietuvos Metrika“. Šis pavadinimas figūruoja 1798 ir 1799 m. aprašuose³⁹. S. Ptašickis, 1887 m. publikuodamas Senato III departamente saugomos Lietuvos ir Lenkijos raštinių dokumentacijos aprašą, sudarytą 1836 m., jį pavadino „Lietuvos Metrikos knygų ir aktų aprašu“⁴⁰. Dabar pavadinimas „Lietuvos Metrika“ turi dvi reikšmes: TSRS centriniam valstybiniame senųjų aktų archyve saugomo archyvinio fondo pavadinimas; istoriškai susiklosčiusi istorinė sąvoka, vartojama istorikų darbuose kaip XV—XVIII a. LDK raštinės dokumentacijos apibendrinantis pavadinimas. Dabartinis žodžio „knyga“ įvaizdis — įrišti lapai — siejamas su rankraštine (V—XV a.) ir spausdinta knyga (nuo XV a.). 1949 m. prancūzų mokslininkas A. Denas besiformuojančią naują pagalbinę istorijos mokslų discipliną, tiriančią rankraštinės knygos gamybos procesą, teksto perrašymo būdus, knygų „gyvenimo“ istoriją, siūlė vadinti „kodikologija“ (nuo lotyniško žodžio „codex“— knyga).

Viena sąvokos loginių funkcijų yra mus dominančio objekto išskyrimas mintyse pagal tam tikrus požymius. Šios funkcijos dėka sąvoka žodį (pavadinimą) susieja su objektu, o tai suteikia pavadinimui apibrėžtą prasmę ir leidžia naudotis juo pažinimo procese.

³⁷ „1622—1623. Metryka przywileiow, danin, consensow, arend, contractow [...]“; „1670—1673. Xięga spraw wieczystych przyznanych za panowania krola Michala [...]“; „1676—1677. Metryka W. X. L. przywileiow y innych roznych spraw od roku 1676 [...]“; „1712—1721. Acta metryki mniejszey cancelaryi W. X. L. [...]“; „1793—1794. Metryki W. X. L. oddziału dyplomatycznego [...]“; „1793—1794. Metryki W. X. L. oddziału cywilnego [...]“ // Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской Метрики. С. 92, 98, 101, 153.

³⁸ „1641—1643. Metryka dekretowa sądow I. K. Mci [...]“; „1646—1648. Decreta spraw ziemskich W. X. L. [...]“; „1751. Registr spraw w sądach I. K. M. [...]“; „1773—1775. Acta sądow generalney konfederacyi W. K. L. [...]“ // Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской Метрики. С. 125, 127, 140, 143.

³⁹ „Takową metryki Litewskich za podkanclerstwa moiego zebranych xięge [...]“; «1798. Росписание дел Метрики Польской и Литовской [...]»; 1799. «[...] А. Опись делам в Сенатском архиве Польской Государственной и Литовской Метрики [...]» // Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской Метрики. С. 153, 195.

⁴⁰ Описание книг и актов Литовской Метрики / Составил метрикант С. Л. Пташицкий.

Pavadinime glūdi prasminis turinys, tad jo reikšmė priklauso nuo konteksto ir situacijos, kurioje pavartotas pavadinimas.

Bet kurias žinias, taigi ir mokslines, galima apibūdinti kaip nežinomojo pateikimą per žinomąjį (žinomas — nežinomojo reprezentatorius). Tačiau šioje struktūroje žinomas reprezentatorius jau turi būti įvaldytas, veikti kultūrinėje (mokslinėje) terpėje kaip suvoktas realybės fragmentas. O įvaldymas reikalauja bent tam tikros — mokslo — kalbos. Mokslo kalba nuolat tobulėja, bet kartu turi grįžtamąjį poveikį kasdieninei kalbai. Tačiau šnekamoji kalba, aptarianti objektų ypatybes, nepakankama mokslo reikalams. Jos sąvokos netikslios ir daugiareikšmės, jų tikrąją reikšmę galima suvokti tik kalbinio bendravimo kontekste, nes šnekamąją kalbą kontroliuoja kasdieninė patirtis⁴¹.

Mes per mažai žinome apie XV—XVIII a. žmonių mąstymo ir sampratos būdą, apie tai, kas buvo žinoma visiems ir kam nereikėjo jokio iššifravimo. Jei, laikui bėgant, jo vartotų sąvokų, terminų ir definicijų tiksli reikšmė buvo užmirštama, natūralaus jų perimamumo gijos nutrūko ir jei šių sąvokų, terminų ir definicijų žodinei išraiškai formaliai bus taikomos ir perkeliamos dabartinės šių žodžių reikšmės, bus kuriamos izoliuotos, nuo istorijos šaltinių atitrūkusios loginės struktūros ar daromos scholastinės išvados, įvilkotos į mokslinį pavidalą. Deja, istorijos moksle nemaža buvo atvejų, kai koncepcija tapdavo reikšmingesne už šaltinį — tokiais atvejais šaltiniai buvo traktuojami tik pagal tai, kaip istorikas įsivaizduoja nagrinėjamą epochą.

Baigiamųjų pastabų vietoje pateiksime citatą iš akademiko Juozo Jurginio straipsnio: „Rusų bojarinas ir lietuvių bajoras — slaviškos kilmės žodžiai, klasinės visuomenės pradžioje reiškę karį. XVI a. jų prasmės tiek išsiskyrė, kad Rusijoje tas žodis ėmė reikšti stambų ir įtakingą feodalą, o Lietuvoje po Valakų reformos ir 1588 m. Lietuvos Statuto patvirtinimo bajoras — tai du valakus gaęs ir į lažo darbus neinantis valstietis“⁴².

Egidijus Banionis

DEL KAI KURIŲ IEČIŲ RUSIŲ PAVADINIMO

Įvairių pavidalų ietys lietuvių kalboje apibendrinamos vienu *ieties* pavadinimu. O jų būta nemaža: nuo didelių iečių, kuriomis išbalno išversdavo šarvuotus riterius, iki lengvų svaidomųjų. Ne taip paprasta visiems šitiems pavidalams rasti lietuviškų atitikmenų, juo labiau kad šaltinių terminija marga ir ne visuomet aiški. Straipsnyje pasitenkinsime iečių klasifikacija 1567 m. Lietuvos kariuomenės surašyme.

⁴¹ Визгин В. П. Культура — знание — наука; Степин В. С. Специфика научного познания и социокультурные предпосылки его генезиса // Наука и культура. М., 1984. С. 55, 145.

⁴² Jurginis J. Istorija — mokslas ir menas // Mokslas, jo metodai ir kalba. V., 1981. P. 66.